

Вишња Станчић*Институт за политичке студије, Београд*

ДЕМОКРАТИЈА И РАЦИОНАЛНОСТ*

Сажетак

У овом раду изложене су основне претпоставке и резултати теорије рационалног избора на индивидуалном и колективном нивоу, као и инхерентни проблеми са којима се ова теорија суочава. Уколико демократију схватимо као процедуру (односно метод агрегације датих преференција појединаца), која треба да задовољи одређене услове рационалности и етичности, показује се да не можемо да формулишемо такав метод групног избора. Полазећи од оваквог агрегативног концепта демократије, Кенет Ероу (Kenneth Arrow) изводи дедуктивни доказ о немогућности демократског друштвеног избора. Затим се указује на одређене тешкоће са којима се суочава овакав концепт демократије, као и могући начини да се оне превазиђу. Последњи део рада посвећен је концепту делиберативне демократије, који се јавља као одговор на проблеме агрегативног концепта.

Кључне речи: демократија, теорија рационалног избора, делиберација, друштвени избор.

Теорија рационалног избора, која је развијена је у оквиру микроекономије, представља нормативну теорију одлучивања која се бави се истраживањем доношења одлука појединаца и група, односно претпоставкама и условима рационалног одлучивања на индивидуалном и групном нивоу. Као што сам назив сугерише, ова теорија испитује и поставља стандарде рационалности, али је неопходно напоменути да се овде ради о посебној врсти рационалности: тзв. средство-циљ, односно *инструменталној рационалности*.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ности. У историји филозофије имали смо прилику да сретнемо и другачије схваћен појам рационалности: Платонов појам *правичности* (*dikaioσύne*) и Кантов појам категоричког императива представљају примере *неинструменталне рационалности*. За разлику од оваквих схватања, хјумовско (David Hume), односно бејзијанско (Thomas Bayes) тумачење појма рационалности јесте инструменталистичко.

РАЦИОНАЛНЕ ОДЛУКЕ ПОЈЕДИНАЦА

Теорија рационалног избора (која представља нормативну теорију одлучивања) бави се савршено рационалним и информисаним појединцем, односно идеализованим доносиоцем одлука. Овакав појединац се у својим изборима руководи *принципом максимизације личне добробити*, односно настоји да повећа своје добитке (у ширем смислу речи), као и да избегне или смањи губитке. Дакле, полази се од претпоставке да је појединац у стању да јасно дефинише своје циљеве, и да затим формира скуп свих опција, односно алтернатива помоћу којих би могао да оствари свој циљ. Добробит, односно корисност различитих алтернатива процењујемо на основу наших индивидуалних преференција (на основу којих изграђујемо став према алтернативама), које представљају производ субјективних фактора: наших моралних принципа, уверења, жеља и интереса...Овде је битно напоменути да сам циљ не подлеже преиспитивању, односно да се не поставља питање о рационалности самог циља, него искључиво о рационалности начина да се он постигне. Дакле, рационално је изабрати ону алтернативу која представља најцелисходније средство за постизање нашег циља. Различите индивидуе бирају различите циљеве, али то нам не говори о томе да је једна особа рационалнија од друге. Да би овакво поређење било могуће, било би потребно да се утврди над-индивидуални критеријум рационалног одлучивања, који у теорији одлучивања, ипак, не постоји.¹⁾

Да би се избор сматрао рационалним, преференције морају да задовоље услове логичке конзистентности, односно рационалности: услове асиметричности, комплетности и транзитивности.²⁾ Услов асиметричности гласи: ако преферирамо алтернативу x у односу на y , онда не можемо истовремено да преферирамо y у односу на x , као ни да обе алтернативе сматрамо једнако добрим. Исто

1) Павличић, Д., *Теорија одлучивања*, Економски факултет, Београд, 2004, стр. 22.

2) Ибидем, стр. 17.

тако, ако смо индиферентни према x и y , онда не можемо истовремено да преферирамо x у односу на y , као ни y у односу на x . Услов комплетности захтева да смо увек у стању да одредимо своје преференције: за било које две алтернативе x и y , или x преферирамо у односу на y , или y у односу на x , или смо индиферентни, односно обе алтернативе сматрамо једнако добрим. Услов транзитивности гласи: ако, приликом поређења три алтернативе, преферирамо алтернативу x у односу на y , и алтернативу y у односу на z , онда морамо да преферирамо x у односу на z . Исто тако, ако алтернативе x и y сматрамо једнако добрим, и према алтернативама y и z смо, такође, индиферентни, онда морамо да будемо индиферентни и према алтернативама x и z . Као последица оваквих релација, такође важи: ако x преферирамо у односу на y , и индиферентни смо према x и z , онда морамо да преферирамо z у односу на y . Услов транзитивности најлакше бива задовољен када алтернативе поредимо на основу једне или мањег броја особина. Међутим, када је у питању комплекснији избор, односно када алтернативе поредимо на основу више различитих критеријума, тада услов транзитивности бива теже задовољен. Преференције које нарушавају овај услов називамо цикличним, односно кружним. Дакле, можемо закључити да се помоћу услова асиметричности, комплетности и транзитивности избегава логичка неконзистетност, као и неодлучност приликом доношења одлука, и да захваљујући томе, ови услови представљају фундаменталне претпоставке рационалног одлучивања.

Још једна претпоставка нормативне теорије одлучивања јесте да су преференције релативно стабилне, односно да остају непромењене од момента избора алтернативе, тј. доношења одлуке, до момента њене реализације. Овај услов, свакако, не значи да ћемо увек, односно у свакој ситуацији, преферирати алтернативу x у односу на y , уколико смо једном направили такав избор. На основу наведених ставова, можемо закључити да се, у оквиру нормативне теорије одлучивања, одлука, односно избор сматра рационалним, уколико представља израз индивидуалних преференција које задовољавају услове асиметричности, комплетности и транзитивности, и уколико, у датим околностима, максимизира добробит доносиоца одлуке.

Уколико су задовољене све наведене претпоставке, доносилац одлуке биће у могућности да, поредећи алтернативе по паровима, формира ранг-листу, односно редослед алтернатива по приоритету, од најповољније ка најнеповољнијој. На тај начин, ранг-листа одражава структуру наших преференција према датим алтернативама. Свакој алтернативи ми, такође, можемо да придру-

жимо један реални број, који одражава релативну корисност или значај те алтернативе за нас, при чему већи број придружујемо боље рангираној алтернативи. На овај начин, ми формирамо *ординалну функцију корисности*, која структуру наших преференција пресликава у скуп реалних бројева.³⁾ Називамо је ординалном, за разлику од кардиналне функције, јер нам бројеви говоре само о поретку алтернатива по преференцијама, али не и о томе колико једну алтернативу преферирамо више у односу на другу, односно да ли прву алтернативу преферирамо у односу на другу једнако, више или мање него што другу алтернативу преферирамо у односу на трећу, итд... Вођен максимизацијом личне добробити, савршено рационални појединац бира прворангирану алтернативу. На овај начин врши се избор у условима извесности, односно када су познате све околности у којима се избор врши, па се проблем одлучивања своди на упоређивање исхода, односно бирање најцелисходнијег средства за постизање постављеног циља.

Проблем одлучивања састоји се од три елемента које чине: поступци или акције (које представљају алтернативе међу којима бирамо), стања ствари, односно околности, и, коначно, исходи акција. Исход представља резултат неке акције када је реализовано одређено стање ствари, што показује да коначан резултат не зависи само од акција које свесно бирамо, већ и од фактора на које не можемо да утичемо (које представљају околности, односно стања ствари). Одлуке најчешће доносимо у условима неизвесности и ризика. У условима ризика (мерљиве неизвесности) знамо вероватноћу јављања појединих догађаја, односно стања ствари. У условима неизвесности не знамо вероватноћу јављања појединих догађаја, односно стања ствари (која условљавају исходе). У оваквим условима појединац је способан да процени све исходе (различите резултате алтернатива), који се могу остварити у зависности од околности, односно догађаја, али не и вероватноће јављања ових догађаја. Појединац бира оптималну алтернативу (из скупа расположивих) користећи неку од процедура одлучивања (у оквиру нормативне теорије одлучивања): *максимак (оптимистички метод)*, *максимин (песимистички метод)*, *Хурвицов (метод оптимизма-песимизма)*, *метод минимак кајања (Севицов)* и *принцип недовољног разлога (Лапласов)*.⁴⁾ Наша одлука тако зависи не само од процене исхода различитих алтернатива, већ и од метода помоћу ког вршимо поређење алтернатива.

3) Ибидем, стр. 24.

4) Детаљније видети у: Павличић, Д., *Теорија одлучивања*, оп. цит., стр. 51-63.

Рационално одлучивање у условима ризика (за разлику од одлучивања у условима извесности), захтева да појединац буде у стању да одреди не само да ли једну алтернативу преферира у односу на другу, него и за колико, тако да је неопходно да корисности које приписујемо исходима буду мерљиве на кардиналној скали, која је прецизнија од ординалне. Да бисмо то постигли, наше преференције морају да, поред три наведена услова (асиметричност, комплетност и транзитивност), задовоље још четири услова рационалности: *континуитет преференција, замењивост, монотоност и редуција сложених лутрија*.⁵⁾ Када наше преференције задовољавају свих седам услова рационалности, бићемо у стању да формирамо *кардиналну функцију корисности*, и на тај начин да поредимо преференције између сваке две алтернативе. Кардинална функција корисности представља пресликавање структуре преференција у скуп рационалних бројева на интервалној скали.⁶⁾

ГРУПНИ ИЗБОР

У првом делу рада објашњене су, дакле, фундаменталне претпоставке рационалног избора појединца. У другом делу рада биће изложена теорија рационалног избора на групном, друштвеном нивоу (нормативна теорија групног одлучивања), односно њене претпоставке, резултати, као и инхерентни проблеми са којима се суочава. У оквиру ове теорије, група се посматра као формална целина, односно полази се од идеализованог модела групе коју чине савршено рационални, информисани и равноправни појединци. За разлику од индивидуалног одлучивања, где се разматра искључиво рационалност избора, метод формирања преференција групе треба да задовољи још један услов: да представља демократски процес, односно да поред услова рационалности, задовољи и одређене етичке принципе. Амерички економиста Кенет Ероу је први теоретичар који је етичке услове експлицитно повезао са проблемима рационалног избора групе.⁷⁾

У оквиру нормативне теорије одлучивања друштвени избор, односно групно одлучивање своди се на проналажење правила или метода агрегације избора чланова групе. *Функција друштвеног благостања* тако представља правило агрегације које пресликава,

5) Детаљније видети у: Павличић, Д., *Теорија одлучивања*, оп. цит., стр. 109-115.

6) Ибидем, стр. 130.

7) Ибидем, стр. 260.

односно преводи скуп свих индивидуалних профила у јединствену ранг листу на колективном нивоу. То је функција чији је домен профил индивидуалних преференција, како би се дошло до групне преференције. Проблем групног одлучивања, дакле, представља дефинисање процедуре или правила, помоћу ког би се индивидуални пореци алтернатива (избори појединаца) пресликали у јединствену ранг-листу групе. Овде је битно напоменути да се ради о „сабирању” ординалних, а не кардиналних преференција.

Сада ћемо навести неке методе групног избора, односно „сабирања” индивидуалних преференција. *Већински принцип* представља метод избора највећим бројем гласова. На овај начин група бира ону опцију која је на индивидуалним ранг-листама највише пута била прва. Проблем са оваквим методом је то што се не узимају у обзир друго и треће место. Тако је настао следећи метод: *Кондорсеово правило*. Кондорсе предлаже поређење сваког пара алтернатива, односно *бинарни метод*. Проблем са овим методом је то што се може јавити цикличност на групном нивоу, односно може доћи до нарушавања услова транзитивности. Тако настаје тзв. Кондорсеов парадокс гласања, када не можемо да нађемо победника, односно направимо избор. Следећи метод јесте *Метод Борде* (тзв. *позициони метод*): најбољој опцији на индивидуалној ранг-листи додељује се три поена, следећој два, а треће-рагираној опцији један поен. Затим се ови поени (на индивидуалним ранг-листама) сабирају, а група бира као најбољу опцију ону која је добила највише поена, и она представља *Борда победника*. Тако може да се деси да *Борда победник* не буде и победник на основу већинског принципа. Проблем са овим методом, такође, је то што је осетљив на ирелевантне алтернативе, па је тако могућа манипулација преференцијама увођењем нових алтернатива.

ЕРОУОВА ТЕОРЕМА НЕМОГУЋНОСТИ ДРУШТВЕНОГ ИЗБОРА

Као што смо већ напоменули, Кенет Ероу је први теоретичар који је истакао значај етичких услова у контексту друштвеног избора (у оквиру теорије рационалног избора). Поред ових вредносних услова, метод, односно процедура групног избора треба, свакако, да задовољи и формално-логичке услове који важе за рационални избор појединца: услове комплетности и транзитивности. Увођењем услова транзитивности и на групном нивоу Ероу покушава да превазиђе проблем цикличности преференција. На-

ведени етички услови Ероуа омогућавају такву процедуру групног избора, која свим гласачима, односно члановима групе гарантује једнакост и слободу изјашњавања, и која онемогућава доминацију било ког члана, као и стратешко понашање појединаца или подгрупа.⁸⁾ Сада ћемо навести најважније етичке услове:

Универзални домен (У): Захтев да се у обзир морају узети све логички могуће варијанте индивидуалних профила. Овај неограничени домен функције представља једну од кључних разлика између агрегативног и делиберативног концепта демократије. Док се у оквиру агрегативног приступа индивидуалне преференције посматрају као дате, фиксирани и непроменљиви, делиберативни приступ управо инсистира на томе да индивидуалне преференције могу и треба да се мењају под теретом разлога и аргумената, и да, сходно томе, у обзир треба да се узму само делиберацијом „прочишћене” преференције. Услов неограниченог домена изражава демократски идеал, тиме што уважава индивидуалну слободу, допуштајући сваком појединцу да по својој вољи изабере алтернативе. Са друге стране, међутим, на овај начин долази до изражаја хетерогеност групе, што отежава доношење групне одлуке.

Парето-услов или услов једногласности (П): Уколико сваки гласач преферира алтернативу x у односу на y , онда и друштво преферира x у односу на y . Овај услов добио је назив по италијанском економисти Вилфреду Парету (Vilfredo Pareto).

Услов независности од ирелевантних алтернатива (И): Друштвени избор између две алтернативе зависи само од поредака тих алтернатива код појединаца, односно на индивидуалним ранг-листама, а не и од поредака других опција. Дакле, додавање нових опција не би смело да утиче на промену индивидуалних профила, односно поредака. На овај начин избегава се могућа манипулација функцијом друштвеног благостања, тако што би евентуално додавање или одузимање опција мењало поредак алтернатива на индивидуалним ранг-листама. Услов И такође онемогућава кардинално поређење корисности алтернатива на групном нивоу. Наиме, сматра се да је етички прихватљивије да приликом доношења групних одлука не треба узимати у обзир интензитет индивидуалних преференција, јер се тиме избегава могућа диктатура фанатичног појединца. Уосталом, намеће се питање да ли је уопште и могуће поредити интензитет преференција две особе. Чини се да на нивоу друштва није могуће интерперсонално поређење корисности, а тај проблем самерљивости функција корисности представља кључни

8) Ибидем, стр. 264.

проблем утилитаристичке теорије. Коначно, увођењем услова независности од ирелевантних алтернатива избегава се проблем који карактерише метод Борде.

Услов одсуства диктатора (Д): Захтев да не постоји појединац чији поредак алтернатива аутоматски постаје поредак алтернатива читаве групе. Дакле, друштвени избор не сме да буде идентичан са профилом једне особе.

Ови етички принципи су минимално вредносно обојени, и уколико их посматрамо појединачно, делују нам врло прихватљиво.⁹⁾ Ероу је, међутим, конклузивно доказао да, уколико постоје бар три опције и бар два гласача, и уз претпоставку да је број опција и број гласача коначан, ови услови нису заједно конзистентни. Ероуова теорема друштвеног избора представља математички доказ по коме није могуће дефинисати процедуру избора (правило агрегације), односно функцију друштвеног благостања која би индивидуалне поретке алтернатива трансформисала у јединствени друштвени поредак, тј. ранг-листу, а да при томе истовремено буду задовољени наведени етички услови (услови У, П, И и Д). Другим речима, не можемо да формулишемо метод агрегације индивидуалних преференција који би истовремено довео до фер и рационалног избора. Теорема се доказује преко доказивања логички еквивалентне теореме: Ако одређена функција друштвеног благостања задовољава услове У, П и И, она мора бити диктаторска. Уводе се помоћне леме и потребне дефиниције, како би се извео доказ.¹⁰⁾ На основу ових корака, Ероу нам пружа дедуктивни доказ о томе да групни избор мора бити или диктаторски (где би преференције једног члана биле и преференције читаве групе) или бесмислен (где бисмо добили кружне преференције на друштвеном нивоу). Проблем цикличних већина, односно парадокс гласања уочио је Кондорсе још у XVIII веку. Овај парадокс се састоји у томе што индивидуалне транзитивне преференције дају нетранзитивне групне преференције. Закључак је да нема групног избора.¹¹⁾

Summa summarum: Када је реч о друштвеном избору, не постоји универзални и савршен метод избора, који истовремено за-

9) Ступар, М., „Рационалност и демократија”, *Трећи програм*, стр. 9-28, Београд, 2008, стр. 19.

10) Видети: Ресник, М., „Друштвени избори”, *Трећи програм*, Београд, 2008, стр. 29-44.

11) Ступар, М., „Рационалност и демократија”, оп. цит., стр. 14.

довољава услове рационалности и етичности. Ероу нас, дакле, суочава са следећим закључком: како не постоји, чак не може да постоји, таква функција друштвеног благостања, нема ни демократије, односно демократског друштвеног избора. Овде полазимо од једног минималног појма демократије, односно онога што ми очекујемо од ње, где би она требало да представља процедуру која води смисленом колективном избору уз минималне етичке услове. Уколико демократију схватимо као већинско групно одлучивање, које се врши под одређеним условима, где се интерес сваког члана групе мора уважити, и где су појединци слободни да формирају своје ранг-листе како желе, суочавамо се са Ероуовим закључком да таквог демократског друштвеног избора нема и не може бити. Уколико прихватимо овај закључак, да ли то значи да је демократија осуђена на пропаст?

Поставља се, међутим, питање да ли овакав математички доказ адекватно одражава оно што се дешава у реалном животу, или пак представља један идеализовани модел. принуђени смо да се суочимо са Ероуовим закључком уколико прихватимо његове почетне услове, односно аксиоме. Међутим, шта ако одбацимо или ослабимо неке од Ероуових аксиома? Чини се да би ово могао да буде пут решења проблема демократског друштвеног избора, заједно са одустајањем од тражења савршеног и универзалног метода групног избора. Концепт делиберативне демократије настао је управо као одговор на тешкоће са којима се суочава агрегативни концепт демократије. Показује се да се делиберацијом долази до приближно једновршних преференција, што доводи до веће хомогености групе, а самим тим се лакше долази и до друштвеног избора. За разлику од теорије рационалног избора, приликом колективног одлучивања, узимају се у обзир не дате и непроменљиве преференције појединаца, него оне делиберацијом „прочишћене”, што нам показује да се одбацује услов *универзалног домена*. Делиберативни приступ, дакле, полази од ширег концепта рационалности у односу на теорију друштвеног избора: индивидуалне преференције могу да се мењају у току јавне расправе, па тако ова промена (под утицајем аргумената) не представља нарушавање рационалности, већ пре проширење овог концепта. Коначно, долазимо до питања: да ли групу треба да посматрамо као пуки збир изолованих појединаца који искључиво теже остваривању личних интереса, или пак, појединци, као чланови групе, ипак теже остваривању „општег добра”? На основу изнетих ставова, можемо закључити да агрегативни и делиберативни концепт демократије дају суштински различите одговоре на ово питање.

Visnja Stancic

DEMOCRACY AND RATIONALITY

Summary

This paper presents the basic assumptions and the results of rational choice theory on the individual and group level, as well as the inherent problems the theory faces. If we understand democracy as a procedure (or method of aggregation of given individual preferences), which has to meet certain requirements of rationality and morality, it turns out that we can not formulate such a method of group choice. Relying on this concept of aggregative democracy, Kenneth Arrow performs deductive proof of the impossibility of social democratic choice. Afterwards, we point out some difficulties faced by this concept of democracy, as well as possible ways to overcome them. The last part is dedicated to the concept of deliberative democracy, which occurs as a response to the problems of aggregative concept.

Key words: democracy, rational choice theory, deliberation, social choice.

ЛИТЕРАТУРА

- Готје, Дејвид, „Конституисање демократије”, *Трећи програм*, стр. 119-139, Београд, 2008.
- Дал, Роберт, *Демократија и њени критичари*, ЦИД, Подгорица, 1999.
- Дал, Роберт, *Полиархија*, Филип Вишњић, Београд, 1997.
- Estlund, David, „Beyond fairness and deliberation: The epistemic dimension of democratic authority”, *Deliberative democracy: Essays on reason and politics*, pp. 173-205, Edited by James Bohman and William Rehg, London, 1997.
- Матић, Милан, *Либерализам, популизам и демократија*, Институт за политичке студије, Београд, 2005.
- Новаковић, Александар, „Либерализам и демократија - или о једном недавном покушају помирења непомирљивог”, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2009, стр. 117-135.
- Павличић, Дубравка, *Теорија одлучивања*, Економски факултет, Београд, 2004.
- Ресник, Мајкл, „Друштвени избори”, *Трећи програм*, стр. 29-44, Београд, 2008.
- Ролс, Џон, *Право народа*, Alexandria Press, Београд, 2003.
- Ролс, Џон, *Политички либерализам*, Филип Вишњић, Београд, 1998.
- Станчић, Вишња, „Либерална демократија као остварење слободе”, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010, стр. 153-172.
- Стојадиновић, Миша, „Демократија у XXI веку”, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2010, стр. 147-163.

Ступар, Милорад., „Рационалност и демократија”, *Трећи програм*, стр. 9-28, Београд, 2008.

Хардин, Расел, „Јавни избор vs. демократија”, *Трећи програм*, стр. 83-99, Београд, 2008.

Хардин, Расел, „Теорија рационалног избора”, *Трећи програм*, стр. 45-65, Београд, 2008.

Resume

In this paper the author primarily deals with the assumptions and inherent problems of rational choice theory, on the both individual and group level. It is shown that the method of group choice should accomplish basic requirements of rationality and ethics, and that, since there can not be such a method, democratic social choice is not possible (if we accept aggregative concept of democracy). This is famous Kenneth Arrow's impossibility theorem. Opposite to this aggregative concept of democracy is deliberative one, which is based upon essentially different premises. Deliberative democracy is seen as a potential and plausible way of facing some problems of aggregative concept of democracy.

* Овај рад је примљен 21. новембра 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 04. марта 2013. године.